

ШЕВЧУК-БЕЛА Я. В.

Національний університет «Одеська юридична академія»,
кандидат юридичних наук, доцент кафедри історії держави і права

УГНЕНКО Т. В.

Національний університет «Одеська юридична академія»,
кандидат юридичних наук, доцент кафедри історії держави і права

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ШЛЯХІВ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ НАРОДНИХ ЗАСІДАТЕЛІВ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Історичні передумови для появи інституту народних засідателів на початку ХХ ст. були наявні, оскільки на землях, що входили до складу Російської імперії, протягом багатьох століть існували різноманітні форми участі населення у судовому процесі, які залишались звичними і прийнятними для них напередодні революції. Перші кроки у правовому оформленні інституту народних засідателів були зроблені в ході прийняття трьох декретів «Про суд».

З самого початку інститут народних засідателів сформувався як виборний, строковий та колегіальний орган. Проте, тривалий час єдиних підходів, як у теорії, так і на практиці, щодо складу, порядку виборів, строків повноважень та підстав припинення повноважень народних засідателів не існувало.

Кількісний склад народних засідателів у місцевих судах становив 2 або 6 осіб: суддя з двома засідателями розглядав цивільні справи, а суддя та шість народних засідателів — кримінальні справи. В утворених окружних судах цей показник збільшувався відповідно до 4 або 12 осіб (Верстюк В. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине: 1918–1920 / В. К. Верстюк. — : Наука, 1966. — 230 с.).

Термін здійснення повноважень народними засідателями визначався від 6 місяців до одного року. Підстави та порядок дострокового припинення повноважень у нормативних актах прописані не були, хоча сам характер мандату засідателя говорив про можливість його відкликання.

Характерною рисою російського та українського законодавства, стала відсутність широких правових, соціально-економічних та організаційних гарантій діяльності народних засідателів (Анашкин Г. З. Народные заседатели в советском суде / Г. З. Анашкин. — М.: Знание, 1960. — 160 с.). Чиним єдиним виключенням можна назвати положення про матеріальну компенсацію за участь у судових засіданнях.

В рамках реформування радянської системи судоустрою та судочинства у 20-х рр. ХХ ст. відбувається остаточне юридичне оформлення інституту народних засідателів, шляхом прийняття низки загальних

та профільних нормативно-правових актів, визначальне місце серед яких мали Конституція СРСР та Конституція УСРР, Положення про судоустрій (1923, 1925 рр.), Кримінально-процесуальний та Цивільно-процесуальний кодекси та ін.

Відповідно до вищезазначених документів відбувається уніфікація судової системи та створення чіткої вертикалі судових органів. Реалізуючи проголошений принцип народного представництва при розгляді судових справ, радянська влада закріпила інститут народних засідателів на кожному з рівнів судової системи, однак було визначено, що народні засідателі будуть залучатися лише при розгляді справ по першій інстанції. Крім того, по окремим категоріям справам участь народних засідателів не передбачалася і вони розглядалися суддею в одноособовому порядку.

В 20-х рр. XX ст. відбувається оптимізація складу народних засідателів — замість 6(12) народних засідателів, до судової колегії, що здійснює розгляд справи входить лише 2 особи. Подібне рішення повинно було підвищити ефективність дій суду, зменшити проблему кадрового забезпечення та тягар на економіку країни, а також уникнути порівнянь народних засідателів з дореволюційними присяжними засідателями (Суло Д. С. Історія суду радянської України (1917–1967) / Д. С. Суло. — К.: Видавництво Київського університету, 1968. — 233 с.).

Правом бути обраним народним засідателем користувалися всі громадяни радянських республік які володіли політичними правами, що забезпечувало широке представництво населення в рамках цього інституту (Заровнева Г. Правовой статус народных заседателей / Г. Заровнева // Советская юстиция. — 1989. № 12. — С. 14–15).

Втягнення СРСР у Другу світову війну та розгортання бойових дій на українських територіях негативно позначився на функціонуванні інституту народних засідателів. Переведення країни на воєнний стан зумовило значні зміни у системі кримінального законодавства та порядку судочинства. Насамперед, увага зверталася на посиленні кримінальної відповідальності за вчиненні правопорушення, які в умовах війни могли завдати значної шкоди стану обороноздатності країни, та встановлені спрощеної системи судочинства, яка б забезпечила швидке та ефективне покарання правопорушників. Виконання поставлених завдань призвело до створення розгалуженої системи надзвичайних судових органів — військових трибуналів, до юрисдикції яких з відання народного суду була передана основна частина кримінальних справ. Розгляд справ у цих судах здійснювався за відсутності народних засідателів, виключно професійними суддями, що давало можливість пришвидшити розгляд справи та дозволяло не відволікати значну кількість населення залучену до виконання військової чи трудової повинності.

Загальною тенденцією стало збільшення терміну повноважень народних засідателів — до 2,5 років у 70-х рр. XX ст. та 5 років у 80-х рр. XX ст. Подібні нововведення мали двоякий характер — з одного боку вони

зменшували тягар на державу у питанні проведення виборів народних засідателів, а також дозволяли останнім набрати більше практичного досвіду. Однак, з іншого, зменшували ротацію складу народних засідателів, а також викликали небажання самого населення брати на себе подібні функції на тривалий час (Тарасенко Г. Ф. Вопросы организации и деятельности советских судов / Г. Ф. Тарасенко. — М., 1958. — 205 с.).

Відбувається підвищення вимог до кандидатури народного засідателя, зокрема зростає віковий ценз для осіб, що претендували на заміщення вакантної посади народного засідателя — до 25 років. Крім того, на практиці продовжує снувати ряд неформальних вимог, яких, тим не менш, дотримувалися при виборах: відсутність фактів притягнення до кримінальної чи адміністративної відповідальності, позитивний моральний облік, громадська активність, особисті якості — принциповість, стриманість, вміння володіти собою, наявність такту, гуманізм, вміння аналізувати явища та події тощо.

Склад народних засідателів залишався незмінним — у судовому процесі брало участь двоє народних засідателів. Загальні засади правового статусу народного засідателя також продовжували залишатися незмінними — він наділявся однаковими правами з професійним суддею і мав право на рівних з них умовах брати участь у розгляді судових справ. Значну увагу законодавство цього періоду приділило встановленню організаційно-правових гарантій реалізації цих прав. Серед найбільш значимих можна виділити: право на попереднє ознайомлення з матеріалами, право на самостійне прийняття рішень, право на «окрему думку» тощо. Водночас, аналіз реалізації цих повноважень на практиці показує, що більшість народних засідателів не поспішали скористатися своїми правами, тож більшість дослідників відзначають поступове падіння їхньої фактичної ролі у судовому процесі.

Отже, з початку ХХ століття і до моменту розпаду СРСР інститут народних засідателів залишався невід'ємною частиною радянської судової системи. В зазначений період відбувається оновлення нормативно-правової бази його функціонування, розгортаються дискусії з приводу вирішення проблемних питань організації виборів та роботи народних засідателів, що повинно було забезпечити більш якісну та ефективну роботу засідателів у судах.